

Андрија Јовановић, истраживач-приправник

Институт за европске студије
Београд, Трг Николе Пашића 11
andrjkov@gmail.com

ДЕТАНТ И СОВЈЕТСКА ГАСНА ИНДУСТРИЈА

Апстракт: Циљ рада је да прикаже успостављање сарадње у области природног гаса између Совјетског Савеза и западноевропских држава и објасни разлоге који су утицали да овај вид сарадње постане најразвијенији део економских односа, а самим тим и једна од основа за спровођење процеса детанта у Европи. Поред уговора, дат је приказ развоја и последица ове сарадње током седамдесетих и осамдесетих година и сагледано је да ли су европски детант и укључивање Совјетског Савеза у светске економске токове имали пресудан утицај на распад комунистичког привредног система.

Кључне речи: детант, енергетска сарадња, гасна индустрија, Совјетски Савез, Западна Европа, Југославија

Андреј Митровић у свом веома богатом и значајном научном раду тежио је да прошлост проучава као „сплет сложених политичких, привредних и културних појава“, сматрајући да се историјско разумевање не може постићи без свеобухватне историографске анализе појава, процеса, догађаја и људског деловања. Овај свеобухватни приступ историјском истраживању, Андреј Митровић је изванредно применио приликом проучавања немачких планова усмерених на исток и југоисток Европе, као допунског привредног простора. У тим истраживањима, која су домаћем студенту историје најчешће доступна у оквиру монографије *Продор на Балкан: Србија у плановима Аусиро-Утарске и Немачке 1908–1918*, Митровић даје приказ деловања привредне, политичке и војне стратегије на једном простору, чинећи од њих незаобилазну методолошку литературу за про-

учавање дугорочних државних стратегија и политике великих сила.¹ Тиме Митровић наглашава сву комплексност проучавања деловања великих сила, која се не може искључиво свести на политичку историју, већ се мора сагледати кроз једну свеобухватну анализу спреге политике, економије и културе, које одлучујуће утичу на политику једне државе. Водећи се овим идејама, процес детанта у Европи може се посматрати као спрега политичких и економских тежњи које су суштински утицале на обликовање државних политика у овом процесу. Иако је Митровић био историчар *времена нешпрџељивих*, односно времена класичног империјализма, у којем се политика великих сила остваривала путем рата, политичким и привредним покоравањем, која се у великој мери разликује од понашања држава у периоду хладноратовског детанта, методолошке поставке његових истраживања представљају универзални оквир за сваког истраживача који тежи да се бави историографском анализом политике великих сила.

Треба напоменути и да се ово истраживање налази на трагу тезе да је енергетска сарадња увек уско повезана са геополитиком, те да се међусобно обликују и утичу једна на другу. Ова теза темељи се на претпоставци да енергетских ресурса, пре свега фосилних горива, има у ограниченом броју, те да су „простори“ на којима се они налазе укључени у систем међународних односа, као активни или пасивни чиниоци. На основу тога може се рећи да овај рад представља анализу енергетске дипломатије у периоду хладноратовског детанта, која поред самих налазишта енергената обухвата и сложени систем међународне трговине енергетским ресурсима, њихове трансмисије, дугорочних уговора, сигурног снабдевања, енергетске зависности и безбедности и свих других параметара који дају кључан допринос формулисању дугорочних енергетских политика држава. Укљученост политике у ове процесе најчешће зависи од самог енергетског ресурса који је у питању. Најполитизованији и стратешки најзначајнији енергент још од почетка XX века је нафта из простог разлога јер, поред привредног значаја, представља кључни ресурс за функционисање модерних армија. С друге стране, природни гас представља ресурс који у већој мери почиње да се експлоатише тек у другој половини XX века, а праву експлозију популарности доживљава током седамдесетих година, услед нафтних криза. Узевши у обзир да се природни гас користи искључиво у индустријске и резиденцијалне сврхе, без суштинске војне примене, његов стратешки и политички

1 Андреј Митровић, *Продор на Балкан: Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918*, (Београд: Завод за уџбенике, 2011), 660, 662, 671.

значај није био у првом плану све до крупних политичких промена насталих распадом Совјетског Савеза.² Из тог разлога не сме се пренаглашавати политичка позадина сарадње у области природног гаса јер су њена суштина испрва били економски интереси две стране. Ипак за разумевање европског детанта и политичких циљева укључених држава неопходно је сагледати економске процесе на којима се детант у Европи темељио, а у чијем центру је управо била сарадња у области природног гаса.

Управо у тој области веома добро се осликава спрега политике и привреде, о којој пише и Андреј Митровић, те овај рад има за циљ да анализира повезивање Совјетског Савеза и западноевропских држава у области гасне индустрије, наглашавајући да је оно представљало скривени аспект детанта који је битно утицао и преплитао се са самим политичким договорима. Ову тврдњу поткрепљује чињеница да је у периоду од 1970. до 1981. године трговина природним гасом између Совјетског Савеза и Западне Европе порасла 27 пута, представљајући најбрже растућу област сарадње и веома плодно тло за тестирање политичких договора. Када се томе дода број укључених држава, може се закључити да се ради о енергетској интеграцији европског континента, која се назива и „гасним мостом“ између Источног и Западног, те представља економску основу европског детанта.³

Гасна индустрија у Совјетском Савезу и Западној Европи – кратак осврт

Када су тридесетих година дате прве претпоставке о постојању огромних нафтних и гасних потенцијала на територији Сибира, размишљало се о експлоатацији природног гаса. Међутим, било је потребно створити потпуно нову индустријску инфраструктуру, институционални оквир који би руководио процесом, али и развити и овладати напреднијим технолошким решењима. Основе за реализа-

2 Per Hogselius, *Energy and Geopolitics*, (Routledge Taylor&Francis Group, 2019), 3–4; Daniel Yergin, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power*, (New York: Simon&Schuster, 1991), 488.

3 Александр С. Драбкин, „Проекты века“: факты и домыслы, (Москва: Международные отношения, 1984), 6; Thane Gustafson, *The Bridge – Natural Gas in a Divided Europe*, (Harvard University Press, 2020); Jeronim Perovic, Dunja Krempin, “The Key is in Our Hands’ Soviet Energy Strategy during Détente and the Global Oil Crises of the 1970s”, *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, Vol. 39, No. 4 (150), Special Issue: *The Energy Crises of the 1970s: Anticipations and Reactions in the Industrialized World* (2014), 113–144, 140.

цију овог процеса у Совјетском Савезу постављене су у периоду од друге половине педесетих до прве половине седамдесетих година. У институционалном смислу гасна индустрија Совјетског Савеза обликована је оснивањем Управе за гасну индустрију (1956), Министарства за гасну индустрију (1965) и Министарства за изградњу нафтно-гасних предузећа (1972). Највећи напредак на пољу истраживања направљен је у периоду од 1966. до 1969. године открићем сибирских гасних поља, попут Уренгоја, Медвежја, Јамбурга, која су представљала основу развоја гасне индустрије, а тиме и целокупне привреде позног Совјетског Савеза. Ово не би било могуће без постојања људског потенцијала оличеног у Алексеју КОРТУНОВУ, руководиоцу који је поставио темеље совјетске гасне индустрије и првом министру исте. Као темељ индустрије КОРТУНОВ је препознао западносибирске резерве гаса, поготово од друге половине шездесетих година, када су процењене на 5 трилиона метара кубних гаса. Циљ је био изградити јединствен систем магистралних гасовода, који би сибирски гас укључио у совјетску гасну мрежу, а кључ за остварење тог циља била је сарадња са Западом.⁴

Зашто је КОРТУНОВ видео Запад као кључан за развој гасне индустрије? Највећи проблем представљали су изузетно неповољни климатски и географски услови у којима је требало радити, тако да се постављало питање исплативости експлоатације сибирских ресурса. Поред тога, совјетска машиноградња и индустрија челика нису биле у стању да прате убрзани развој гасне индустрије, пре свега у производњи квалитетних гасоводних цеви, док је индустрија компресора била неразвијена и често резервисана за војну индустрију. Из тог разлога КОРТУНОВ је сматрао да ове проблеме треба решавати у троуглу између раста сибирских гасних потенцијала, напретка гасоводне технологије на Западу и раста популарности и потрошње гаса у Западној Европи. КОРТУНОВ је увидео да услед скока сибирских

4 Владимир Н. Чешко, Татьяна Л. Трофимова, Василий Г. Нагаев (ред.), *Алексей Кортунов. Сорајници. Ученики*, (Москва, Союз-Дизайн, 2017), 20; Per Hogselius, *Red Gas: Russia and the Origins of European Energy Dependence*, (Palgrave Macmillan, 2013), 13–15, 33, 40, 137; Евгений В. Логунов (ред.), *Арктикнефтьгазстрой: Медвежье, Уренгой, Ямбург – и далее везде*, (Екатеринбург: Независимый институт истории материальной культуры, 2003), 3, 38; Владимир Г. Чирсков, Василий Г. Нагаев, *Слово о Борисе Щербине – 100 лет со дня рождения*, (Москва: Возрождение, 2019), 314; Владимир Г. Чирсков (ред.), *Нефтьгазстрой – История и современность*, (Москва: Издательский дом „Регион-пресс Книга“, 2012), 18–20, 22; Jeronim Perovic, “The Soviet Union’s Rise as an International Energy Power: A Short History Cold War Energy”, *Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas* edited by Jeronim Perovic, (Palgrave MacMillan, 2016), 16; Gustafson, *The Bridge*, 48–49.

гасних резерви Совјетски Савез и државе Источног блока немају капацитет да их апсорбују, те се извоз наметнуо као природан избор. Поред тога Совјетски Савез у погледу природног гаса није имао прекоокеанску конкуренцију, као у случају нафте, те је повећање извоза представљало и могућност за повећање зараде у страниој валути и увоз напредне технологије и индустријских компонената, неопходних за развој привреде.⁵

С друге стране, од Другог светског рата Западна Европа улази у период који Ерик Хобсбаум назива „златно доба“, а који се одликовао индустријским развојем заснованим на порасту потрошње енергената, пре свега блискоисточне нафте. Међутим, од друге половине шездесетих година западнонемачки економисти све више обраћају пажњу на природни гас, као енергент који се производи за релативно јефтину цену, има потенцијал да замени већину „носача енергије“, а поред тога је далеко чистији ресурс од других угљоводоника. Такође, од Шестодневног рата (1967) Блиски исток почиње да представља све непоузданију базу за снабдевање енергетским ресурсима. Потрошња природног гаса у Западној Европи до краја шездесетих година била је веома мала и заснивала се на ограниченим холандским резервама и домаћој производњи, али од тренутка открића сибирских резерви, совјетски гас почиње да преставља ресурс који би стимулисао конкуренцију и умањио потенцијалну опасност од холандског монопола.⁶ Ипак, за увоз совјетског гаса било је неопходно створити погодне политичке услове.

Детант у Европи – *Остийолијтика* и *сџајус кво*

Шездесете године су кључне за промену спољнополитичке парадигме на европском континенту. Берлинска и Кубанска криза су показале да су СССР и САД силе које одређују целокупан ток међународних односа, док би Европа у случају сукоба платила највећу цену. Наизглед безизлазна ситуација отворила је пут за алтернативна виђења европских односа, која се све више афирмишу у другој половини шездесетих година. Пре свега, треба се осврнути на идеје западнонемачких политичара Вилија Бранта и Егона Бара, афирмисаних кроз критику спољнополитичког курса Халштајнове доктрине, оцењујући да он није дао никакав допринос повезивању и у

5 Hogselius, *Red Gas*, 23, 68; Gustafson, *The Bridge*, 48, 50; Perovic, “The Soviet Union Rise as an Internacional Energy Power”, 16–17.

6 Hogselius, *Red Gas*, 107.

крајњој линији уједињењу две Немачке.⁷ Ово алтернативно виђење међународних односа није значило апсолутно иступање из заједничке политике Западног блока, већ је представљало могућност да се у постојећим међународним оквирима постигне максимум за националне, политичке и економске интересе. Коначну формализацију ове тежње добиће кроз *Осјийолишйику* у СР Немачкој, а касније и на нивоу целе Европске заједнице, пре свега у економским односима са Совјетским Савезом.

У Совјетском Савезу стасавала је, такође, група млађих интелектуалаца образованих у време дестаљинизације, који ће бити носиоци алтернативне спољне политике. Њихови ставови најбоље су исказани кроз критику Хрушчовљеве спољне политике, која се заснивала на тези да су западноевропске државе активни учесници у међународним односима, а не „послушници“ Сједињених Држава, те да се СССР не може искључиво ослањати на преговоре с другом суперсилом.⁸ Услед тога, тежње за променом спољнополитичке парадигме у западноевропским земљама биће позитивно прихваћене у Совјетском Савезу, сматрајући да би повезивање с њима допринело разједињавању блока и слабљењу Сједињених Држава, као блоковског хегемона.

Дакле, на обе стране постојала је политичка тежња за променом парадигме на којој су почивали међународни односи, али питање је које циљеве су државе тежиле да остваре. Главни мотив Совјетског Савеза било је очување совјетске сфере утицаја и потврђивање послератних граница у Европи. Поред овога постојао је и јасан економски интерес за повезивањем са западноевропским државама. Наиме, од шездесетих година СЕВ постаје искључиво средство за субвенционисање источноевропских држава путем совјетских енергената и трговинских добара. Иако је ово био економски кључ за опстанак совјетске хегемоније у Источној Европи, био је и огроман терет за привреду, усмеравајући совјетске руководиоце у правцу развоја економских односа са Западом, подстичући политику детанта.⁹

7 Jussi M. Hanimaki, “Détente in Europe, 1962–1975”, *The Cambridge History of the Cold War: Volume II-Crises and Detante*, edited by Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westad, (Cambridge University Press, 2010), 199–200, 203.

8 Vladislav M. Zubok, *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, (The University of North Carolina Press Chapel Hill, 2007), 205–206. стр.

9 Андрей Александров-Агентов, *Ош Коллоншай до Горбачёва: Воспоминания дипломата, советника А. А. Громыко, помощника Л. И. Брежнева, Ю. В. Андропова, К. У. Черненко и М. С. Горбачёва*, (Москва: Международные отношения, 1994), 179; Jussi M. Hanimaki, “Détente in Europe, 1962–1975”, 206–207.

С друге стране, западнемачки политичари, вођени Брантом и Баром, сматрали су да је неразумљиво да СР Немачка, дубоко интегрисана у систем Европске заједнице и НАТО-а, тврдоглаво примењује радикалну Халштајнову доктрину, те да је потребно успоставити макар ограничену сарадњу са Совјетским Савезом и источноевропским државама и тиме се повезати са немачким становништвом које живи у другој држави. Сматрали су да је то пре свега могуће кроз развој економске сарадње, јер би источноевропске државе биле заинтересоване за сарадњу с најразвијенијом европском економијом. Дакле, као основу зближавања Брант је поставио економску сарадњу, што је у складу с либералним концептом међународних односа да економска размена чини државе просперитетним, подстичући мир. *Осјидолићика* у том смислу била је на линији са ранијом америчком политиком *изградње мостова* (*bridge building*). Циљ и *Осјидолићике* и *изградње мостова* био је да се одговори на совјетске захтеве за признавањем *сјидолићуса кво* у Европи, као првог корака за његово превазилажење и увођење промена у совјетску интересну сферу. У основи је била идеја да је након 25 година мира у Европи хладноратовски стил међународних односа превазиђен. Побољшање економских односа са Истоком значило би превазилажење неповерења Москве према Западној Европи, либерализацију комунистичких режима и повећање степена аутономије источноевропских држава.¹⁰

Прекретницу у овом процесу представљају два догађаја, интервенција у Чехословачкој и изборна победа Вилија Бранта. Интервенција у Чехословачкој, 20. и 21. августа 1968. године представља тренутак који је дефинитивно утицао на неопходност промене спољне политике у Европи. Задржавши Чехословачку у зони утицаја, Совјетски Савез потврдио је статус хегемона у Источној Европи, као једине силе која се пита за безбедност тог простора. За Бранта и Бара ово је значило да се кључна питања у Европи морају решавати у договору са Совјетским Савезом, а у корист им је ишла чињеница да ће СССР бити спремнији за разговоре након интервенције, услед тежње да се покрене иницијатива за коначно регулисање источноевропских граница и потврђивање интересне сфере у Европи (*сјидолићуса кво*). Ово је

10 Poul Villaume, Odd Arne Westad, "Introduction: The Secrets of European Detente", *Perforating the Iron Curtain: European Detente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965–1985*, edited by Poul Villaume, Odd Arne Westad, (Museum Tusulanum Press, 2010), 9; Џон Миршајмер, *Трагедија политичке великих сила*, (Београд: Удружење за студије САД у Србији, Чикоја штампа, 2017), 36, 42–43; Oliver Bange, "The GDR in the Era od Détente: Conflicting Perceptions and Strategies 1965–1975", *Perforating the Iron Curtain*, 65; Angela Romano, "The Main Task of the European Political Cooperation: Fostering Détente in Europe", *Perforating the Iron Curtain*, 125.

било формално потврђено 17. марта 1969. године на Самиту Варшавског уговора у Будимпешти, усвајањем „Апела за европску безбедносну конференцију“ који позива на успостављање послератних граница као темељне претпоставке за регулисање европске безбедности. За Бранта ово је представљало спремност Москве да на мултилатералном нивоу преговара о европској ситуацији. Апел је предвиђао и развој економских односа са Западном Европом, истакавши сарадњу у области инфраструктурних пројеката, а европска гасоводна мрежа, за коју се залагао Кортунув, одлично се уклапала у ове замисли.¹¹

Изборном победом Вилија Бранта 28. септембра 1969. године СР Немачка званично заузима курс *Осџиолијике*. То је најавило почетак преговора са Совјетским Савезом који су убрзо дали резултате у виду регулисања граница у Источној Европи, питања Западног Берлина и односа са ДР Немачком. У оквиру овога, *Осџиолијика* добија европски карактер као платформа за односе са Источним блоком. То је ишло у корист Француској и Великој Британији, које су се плашиле претераног раста економске и политичке моћи СР Немачке услед самосталне политике према Совјетском Савезу. Званично маја 1971. године, Политички комитет Европске заједнице усвојио је план развоја трговинских и економских односа кроз дијалог Истока и Запада. Ово је значило предузимање конкретних економских мера, којима би западноевропске државе гарантовале статус најповлашћеније нације за СССР, умањиле рестрикције на извоз, смањиле царине и омогућиле кредите Европске инвестиционе банке. Совјетски Савез, с друге стране, рационализовао би цене, омогућио тачније информисање о извозно-увозним плановима, створио фискалне и законске услове за пословање западних фирми. Поготово значајно било је повезивање у области енергетике, јер би тим путем комунистичке државе могле да добију кредите, технологију и инвестиције, док би Западне државе смањиле енергетску зависност од арапских земаља.¹²

11 Susanne Schattenberg, *Brezhnev The Making of a Statesman*, (Bloomsbury Publishing Plc, 2022), 283; Zubok, *A Failed Empire*, 208–209; Wanda Jarzbek, “Polish Reactions to the West German Ostpolitik and East-West Détente, 1966–1978”, *Perforating the Iron Curtain*, 40–41; Giovanni Bernardini, “Forced to Cooperate: The Brandt Government and the Nixon Administration on the Road to Helsinki”, *Perforating the Iron Curtain*, 84; Werner D. Lippert, “European Long-Term Investments in Détente The Implications of East-West Economic Cooperation”, *The Long Détente Changing Concepts of Security and Cooperation in Europe, 1950s–1980s*, edited by Oliver Bange, Poul Villaume, (CEU Press, 2017), 83; Hogselius, *Red Gas*, 105.

12 Christian Wenkel, “Overcoming the Crisis of Détente, 1979–1983 Coordinating Eastern Policies between Paris, Bonn, and London”, *The Long Détente*, 239; Romano, “The Main Task of the European Political Cooperation”, 126, 131–132.

Економска сарадња, из различитих циљева, постала је терен спајања две стране европског континента. Совјетско руководство сматрало је да би економски односи Истока и Запада ојачали совјетску економију и подстакли привредни развој. С друге стране, у СР Немачкој сматрало се да би западни економски утицај, у крајњој линији значио и западни идеолошки утицај, те и слабљење совјетског режима. У центру економске сарадње наћи ће се управо енергетска сарадња, као природни спој између технолошки развијеног, али енергетски сиромашног Запада, и технолошки неразвијеног, али енергетски богатог Истока.¹³ Природни гас као релативно нов и перспективан енергент наметнуо се као носилац целог процеса, а преговори о увозу совјетског гаса почињу паралелно с наведеним догађајима.

Преговори и успостављање „гасног моста“

Посебну пажњу у успостављању сарадње у области природног гаса између Совјетског Савеза и западноевропских држава треба обратити на Аустрију, СР Немачку, Италију и Француску, као државе које су закључиле прве уговоре и које ће уједно бити и највећи увозници совјетског гаса. Такође, треба имати на уму да су ово били пионирски уговори, те да природни гас до друге половине седамдесетих година и ситуације изазване нафтном кризом није имао већу улогу у енергетској потрошњи Западне Европе. Скромне потребе за природним гасом, до тренутка закључивања уговора са Совјетским Савезом, задовољаване су или домаћом производњом у случају Аустрије и Италије, или увозом из Холандије у случају СР Немачке и Француске.

Први преговори о извозу совјетског гаса започели су са Аустријом, која је као неутрална држава имала специфичан положај у европском хладноратовском поретку, имајући вишегодишње искуство сарадње са источноевропским државама. Из тог разлога успостављање трговине гасом између Аустрије и Совјетског Савеза представљало је тест могућности да СССР и Западна Европа сарађују на чисто комерцијалним основама. Преговори са Аустријом вођени су у првој половини 1968. године, а коначни договор постигнут је 1. јуна 1968. Совјетски гас у Аустрију потекао је 1. септембра 1968. године, само десет дана након интервенције у Чехословачкој, што на прави начин најављује колики ће бити значај природног гаса за

13 Werner D. Lippert, "Economic Diplomacy and East-West Trade during the Era of Détente Strategy or Obstacle for the West?", *The Crisis of Détente in Europe, From Helsinki to Gorbachev, 1975-1985*, edited by Leopoldo Nuti, (Routledge, 2009), 190; Perovic, Krempin, *The Key is in Our Hands*, 140.

превазилажење хладноратовских супротности. Убрзо након закључивања овог уговора, започели су преговори и са СР Немачком, Италијом и Француском, што је било у складу са стратегијом Министарства гасне индустрије да се гради интегрисани систем извоза гаса, сматрајући да је неекономично градити одвојене гасоводе. Из тог разлога паралелно се преговарало са све три државе, а у периоду од 1970. до 1972. године закључени су и уговори захваљујући којима је совјетски гас постао део европског енергетског система.¹⁴

Посебну пажњу треба обратити на преговоре вођене са СР Немачком која је била најважнија земља за успостављање целокупног система трговине природним гасом. Она је за Совјетски Савез била кључна држава јер је требало да обезбеди цеви, компресоре, новац, подстакне робну размену, а самим тим и целокупну совјетску привреду. Прекретницу у том смислу чини април 1969. године и Сајам индустрије у ХанOVERу, на којем су се сусреле две делегације. Трговина природним гасом обухватила је већи део разговора, а постигнута је сагласност о потреби изградње гасовода до СР Немачке, уз намеру да се од немачких челичана набављају гасоводне цеви. Ово је постао шаблон по којем се одвијала будућа сарадња две државе у области природног гаса. Формалном почетку преговора допринеле су и немачке прогнозе у вези с потрошњом природног гаса. Економски аналитичари предвиђали су пораст потрошње до 1980. године на 40 милијарди m³ гаса годишње, односно на 10–11% укупне енергетске потрошње, чиме је постало јасно да се мора размишљати о наредном периоду. Званични преговори започели су 20. јуна 1969. године у Бечу, а вођени су тако што су обе стране формирале конзорцијуме састављене од заинтересованих предузећа и министарстава из области гасне индустрије, металургије, грађевине и банкарског сектора, који би договорили целокупан аранжман, од количине гаса, преко цеви и гасоводне технологије, до цене.¹⁵

Вили Брант је био у сталној комуникацији са Министарством економије, наводећи да сарадња у области природног гаса на комерцијалном нивоу отвара врата за политичке преговоре. Трбало је да природни гас служи као катализатор побољшања односа и постизања дугорочног међудржавног договора. Тиме је Брант ставио до знања да преговори немају само економску позадину већ да представљају

14 Михаил Н. Гайказов, *Василий Александрович Динков — ģордосић ģазонефийной державы* (Москва: Недрa, 2003), 59; Владимир Г. Чирсков, *Бесценный капитал Миннефийгазстрой СССР (книа I)*, (Москва: Возрождение, 2017), 31; Gustafson, *The Bridge*, 54–56; Драбкин, *Проект века*, 148; Hogselius, P., *Red Gas*, 125–126, 128, 132.

15 Hogselius, *Red Gas*, 106, 108–113; Gustafson, *The Bridge*, 58–59, 64, 69.

битну компоненту *Остийолиийике*, те да се сви застоји морају превазићи из јасних политичких разлога. Коначна димензија преговорима дата је Брантовом победом на изборима, што је значило спровођење *Остийолиийике* у пуном капацитету, стављајући у њен центар суштинска питања од националног и стратешког значаја. Постизање договора о природном гасу представљало би доказ да су две државе посвећене овом процесу.¹⁶

Коначна рунда преговора започела је 27. новембра 1969. године, а званичан уговор потписан је 1. фебруара 1970. године. Уговор је предвиђао да увоз гаса започне 1. октобра 1973. године, а поред тога договорено је да немачке челичане обезбеде 1,2 милиона тона цеви неопходних за изградњу гасовода од сибирских налазишта до индустријских центара у европском делу Совјетског Савеза. Челичане су се обавезале да ће опрему доставити у периоду од јула 1970. до децембра 1972. године, а укупна вредност посла износила је 1,32 милијарде немачких марака. Поред тога, требало је да Совјетски Савез добије кредит у висини 85% од укупне вредности, на десет година. Овај уговор претходило је свим политичким договорима између Совјетског Савеза и СР Немачке и представљао је увод у *Остийолиийику*. О његовој политичкој тежини најбоље сведочи говор предводника совјетске делегације Николаја Осипова, приликом потписивања: „Постигнут договор је пример економске сарадње европских држава. Овај пример указује да економски проблеми у Европи могу бити решени договором, под условом да све европске државе покажу добру вољу. Могу да додам да се ово у потпуности односи и на решавање политичких проблема у Европи.“ Такође, овај уговор представља и успостављање принципа „гас-цеви“ који ће представљати основу енергетске сарадње Совјетског Савеза и западноевропских држава.¹⁷

Југословенски случај

На основу домаће документарне грађе можемо сагледати како су наведени процеси утицали на Југославију. Југословенски руководиоци препознали су могућност увоза совјетског гаса још почетком

16 Hogselius, *Red Gas*, 118–120.

17 Frank Bösch, “Energy Diplomacy: West Germany, the Soviet Union and the Oil Crises of the 1970s”, *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, Vol. 39, No. 4 (150), Special Issue: *The Energy Crises of the 1970s: Anticipations and Reactions in the Industrialized World* (2014), 170; Gustafson, *The Bridge*, 71–72; Lippert, “Economic Diplomacy and East–West Trade”, 191; Lippert, “European Long-Term Investments in Détente”, 82; Hogselius, *Red Gas*, 121–122; Драбкин, „Проект века“, 23, 148; Gustafson, *The Bridge*, 66, 72.

1971. године, доводећи је у везу са испорукама гаса Аустрији и закључењем уговора са Италијом. Из тог разлога извршна већа скупштина СР Словеније и СР Хрватске предлагала су, током 1971. и 1972. године, Савезном извршном већу да совјетској влади поднесе захтев за испоруку гаса, путем повезивања на гасоводни систем у Аустрији.¹⁸ Ипак, услед специфичног вида транспорта природног гаса и непостојања адекватне инфраструктуре неопходне за увоз, уговор о увозу совјетског гаса биће закључен тек 15. априла 1975. године. Закључени уговор важио је до 1992. године и имао је могућност закључивања допунских уговора који се обнављају на сваких пет година. Као уговорне стране јављају се ИНА-Нафтаплин, Петрол, Нафтагас, Југопетрол и Енергопетрол, са југословенске, и Сајузгазекспорт, са совјетске стране. Испрва је предвиђен увоз око 0,7 милијарди m^3 , а требало је да до 1980. године порасте на 1,65 милијарди m^3 годишње.¹⁹ Увоз совјетског гаса започео је у другој половини 1978. године преко два гасоводна система, западног којим се преко Аустрије вршио увоз за СР Словенију и СР Хрватску и источног којим се преко Мађарске вршио увоз за СР Србију и СР Босну и Херцеговину.²⁰

	Укупан увоз природног гаса (милијарде m^3)	Увоз природног гаса из СССР (милијарде m^3)	Процентуални удео
1978.	0,26	0,14	52,4%
1979.	0,85	0,74	87,8%
1980.	1,55	1,45	93,5%
1981.	1,81	1,69	93,6%
1982.	---	---	---
1983.	2,40	2,28	94,7%
1984.	2,84	2,72	96,0%
1985.	3,06	2,97	97,1%

Извор: Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije 1978–1985 (Beograd: Savezni zavod za statistiku)

- 18 Архив Југославије (АЈ), Савезни секретаријат за економске односе са иностранством 751, Ф513, Предлог СР Хрватске о увозу природног гаса из Совјетског Савеза, 12. јануар 1971; Архив Југославије (АЈ), Савезни секретаријат за економске односе са иностранством 751, Ф700, Предлог СР Словеније да СИВ званично поднесе совјетској влади захтев за испоруке совјетског гаса, 6. јун 1972.
- 19 Архив Југославије (АЈ), Савезни комитет за енергетику и индустрију 575, Ф96, Информација о потписаном Уговору о увозу природног гаса из СССР-а у СФРЈ; Архив Југославије (АЈ), Савезни комитет за енергетику и индустрију 575, Ф211, Информација у вези текуће ситуације о увозу природног гаса 17. фебруар 1982.
- 20 Архив Југославије (АЈ), Савезни комитет за енергетику и индустрију 575, Ф129, Увоз природног гаса из СССР 21. март 1978; АЈ, Ф211, Информација у вези текуће ситуације...

Иако се из приложених података закључује да је Совјетски Савез био доминантан партнер Југославије у погледу увоза природног гаса, треба напоменути да је рађено и на покушају диверсификације увоза, пре свега путем укључивања у велике гасоводне пројекте из Ирана и Алжира.²¹ Ипак, пропаст енергетских пројеката у Ирану услед Иранске револуције и захтев Алжира да се цена гаса успостави на основу паритета са ценом нафте, условиће апсолутну југословенску оријентацију на Совјетски Савез у погледу увоза природног гаса. На крају треба додати да је укупна оцена реализације увоза природног гаса с југословенске стране била задовољавајућа, иако је наглашено да је долазило до одступања у реализацији увоза договорене количине, али да је разлог за то био југословенски гасоводни систем који није у целини завршен ни током прве половине осамдесетих.²²

Последице закључених уговора

Потписивање наведених уговора створило је лавину потражње за совјетским гасом. До 1975. године извоз совјетског гаса повећао се осам пута износивши 20 милијарди m^3 гаса, а у периоду од 1968. до 1981. године извезено је 130 милијарди m^3 гаса. До 1982. године совјетски гас намиривао је 20% западнонемачке, 34% италијанске, 14% француске и 67% аустријске потрошње гаса. Треба додати да је до овог периода потрошња гаса у наведеним државама убрзано расла, те да је, поред Совјетског Савеза, природни гас почео да се увози и из Алжира, изградњом Трансмедитеранског гасовода, као из Северног мора (Норвешка) које, поред западног Сибира, постаје највеће налазиште природног гаса.²³

Ово рапидно повећање увоза природног гаса везано је за нафтну кризу 1973. године, међутим, треба нагласити да она није представљала прекретницу у енергетској сарадњи, која је почела да се изграђује у другој половини шездесетих. Ипак, представља догађај који је убрзао цео процес, створивши од Совјетског Савеза још поузданијег партнера. Друга нафтна криза из 1979. године дала је још већи допринос

21 Архив Југославије (АЈ), Савезни завод за друштвено планирање 459, Ф315, Информација о количинама гаса које ће СФРЈ бити потребне у наредном периоду, о правцима и условима снабдевања 14. април 1978.

22 АЈ, Ф211, Информација у вези текуће ситуације...

23 Драбкин, „Проект века“, 106, 148; Hogselius, *Red Gas*, 131; Гайказов, Василий Александрович Динков, 89; Иван Д. Козлов, *Энергетическое хозяйство стран СЭВ: Проблемы, перспективы*, (Москва: Издательство Наука, 1980), 142; Gustafson, *The Bridge*; Hogselius, P., *Red Gas*, 187.

даљем развоју сарадње. Наиме, ембарго из 1973. године посматран је као краткорочни политички проблем који је имао велике последице, али је било мало вероватно да се понови. С друге стране, успон исламизма 1979. године представљао је дугорочан проблем који је могао да дестабилизује целокупан Блиски исток. Поред тога, инцидент са нуклеарном електраном на острву Три миље 1979. године створио је први талас неповерења у нуклеарну енергију. Из тог разлога 1980. година донела је све учесталије мишљење да је природни гас гориво будућности „које европску економију треба да уведе у постнафтно доба“. Тиме је енергетска сарадња са Совјетским Савезом уздигнута на ниво који превазилази политичке и економске проблеме. На крају, нафтне кризе донеле су СССР-у и осетно повећање зараде у страниој валути, зарадивши 10 милијарди долара 1975. године, односно чак 25 милијарди долара 1980. године, петину чега је чинио извоз природног гаса.²⁴

Нови сукоб суперсила крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година само је још више осигурао европску енергетску сарадњу. Даљи развој сарадње у области природног гаса, који су носиле осамдесете године, наћи ће своје исходиште у „Договору века“, највећем индустријском договору између Истока и Запада. Реч је о уговору закљученом 20. новембра 1981. године између Совјетског Савеза и СР Немачке, који је подразумевао додатну испоруку 10,5 милијарди m³ гаса годишње почевши од 1984. године. Поред тога обухватао је и изградњу магистралног извозног гасовода Уренгој–Помари–Ужгород, у дужини од 4500 километара, на бази западноевропске технологије и опреме. Вредност целог посла износила је 20 милијарди немачких марака и представљала највреднији индустријски договор две хладноратовске стране. Током 1982. и 1983. године „Договору века“ прикључиле су се и Италија, Француска, Белгија и Холандија, а посредно и Велика Британија путем извоза гасоводних цеви. Уговор чак није био угрожен ни америчким санкцијама које су обухватале технологију неопходну за изградњу гасовода.²⁵

24 Gustafson, *The Bridge*, 78; Гайказов, Василий Александрович Динков, 89, 96; Bösch, *Energy Diplomacy*, 168, 173, 177–179; Драбкин, „Проект века“, 23, Perovic, Krempin, *The Key is in Our Hands*, 116.

25 Више у: Андрија Јовановић, „Америчке санкције Совјетском Савезу и изградња гасовода Уренгој – Помари – Ужгород“, *Шемякинские чтения (выпуск 2): Войссы истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы в XIX–XXI вв.*, ред. Александр А. Силкин, (Москва: Институт славяноведения РАН, Белград: Центр по изучению России и Восточной Европы им. М. Йовановича ФФ БУ, Архив Србской православной церкви; Русский научный институт, 2023), 363–390.

Закључак: Ко је шта постигао?

Кад се сагледају резултати сарадње из перспективе Совјетског Савеза и његових политичких циљева, осигурања послератних граница и хегемоније у Источној Европи, детант је дао позитивне резултате материјализоване кроз Конференцију о европској безбедности и сарадњи у Хелсинкију 1975. године. Међутим, треба сагледати тренутне економске добити које је Совјетски Савез имао од овог процеса. Детант је за привреду Совјетског Савеза представљао шансу да развије сибирске енергенте, наметнувши природни гас као најперспективнију привредну грану. Наиме, од 1975. године и краја деветог петогодишњег плана опадање привредног раста постаје алармантан проблем, а експлоатација и повећање извоза сибирских енергената постаје кључ решења овог проблема, који би требало да стабилизује совјетску привреду, снабде становништво робом широке потрошње и обезбеди страну валуту и технологију за даљи развој. Од тог тренутка веза између опстанка совјетског привредног модела и експлоатације и извоза сибирског природног гаса постаје нераскидива. У којој мери су сибирски угљоводоници били значајни говори и податак да је једанаести петогодишњи план (1981–1985) означио развој индустрије нафте и гаса као основне показатеље друштвеног и економског развика.²⁶

Од 1973. године, када је совјетски гас стигао у СР Немачку, до 1991. године, укупна вредност радова Министарства за изградњу нафтно-гасних предузећа износила је 150 милијарди долара. Захваљујући тим улагањима створен је *Јединствени систем јасној снабдевања* (ЕГС) који је 1991. године обухватао 220.000 километара гасовода са транспортним капацитетом од 760 милијарди m^3 , 200 налазишта природног гаса, 4400 компресорских станица, 46 подземних складишта капацитета 80 милијарди m^3 , шест завода за прераду и био је способан да снабдева 227 милиона совјетских грађана природним гасом, представљајући највећу гасоводну мрежу на свету. Захваљујући овоме Совјетски Савез је још 1984. године претекао Сједињене Државе у производњи природног гаса, произведши 536 милијарди m^3 гаса, а 1990. године совјетска гасна индустрија успела је да произведе 815 милијарди m^3 , односно 40% светске производње. У оквиру система функционисао је и велики број специјализованих, извозних магистралних гасовода, тачније гасовод „Сајуз“

26 Perovic, Krempin, „The Key is in Our Hands“, 115; Gustafson, The Bridge, 141; Lippert, „European Long-Term Investments in Détente“, 87; Борис Е. Щербина, *Мајнстравалниј шрубойроводниј шрансиорш на рубеже 80-х јогов*, (Москва: Недра, 1982), 50.

(1980), Уренгој–Помари–Ужгород (1984) и гасовод „Прогрес“ (1988), укупног капацитета 85 милијарди m^3 гаса годишње. Изградња ЕГС-а представљала је потпуну реализацију идеја Алексеја Кортунова из друге половине шездесетих година.²⁷

Што се тиче западноевропских држава, увоз совјетског природног гаса значио је обезбеђивање јефтиног и поузданог енергента, неопходног за привредни развој. С друге стране, страхови и упозорења Сједињених Држава да Совјетски Савез може искористити гас као оружје, по угледу на арапске земље, нису окупирале пажњу западноевропских лидера. Наиме, Совјетском Савезу биле су преко потребне девизе и западна технологија, уколико њих нема, нема ни сибирског гаса. Економски интерес био је веома прост, али је стварао веома јаку везу између Истока и Запада. Поред тога, Совјетски Савез представљао је ново и огромно тржиште за западноевропску индустрију, пре свега машиноградњу и индустрију челика, а кроз договоре „гас-цеви“ обезбеђен је посао за огроман број радника у западноевропским фабрикама.²⁸

На крају намеће се суштинско питање: да ли је развој економских односа између Совјетског Савеза и Западне Европе допринео продужењу постојања Источног блока и комунистичке суперсиле, или су управо ти односи утицали на пад комунистичких режима и распад совјетске хегемоније, у складу са коначним циљем *Осјћолићике*, односно раније америчке политике *изградње мосћова*? Ово питање налази се и на трагу старе хладноратовске дилеме, да ли процес детанта и развоја економских односа са Совјетским Савезом заправо води ка стабилизацији и јачању комунистичких држава или ће повезивање два европска хладноратовска пола неминовно довести до либерализације и промена у Источном блоку. Тридесет и четири године након завршетка Хладног рата резултат је више него јасан, Совјетски Савез се распао, а Источни блок као јединствени економски и безбедносни простор престао да постоји. С друге стране, формирана је изнова јединствена немачка држава, те је потпуно јасно да су готово сви циљеви Брантове *Осјћолићике* остварени. Колико год се совјетско руководство трудило да подстиче економску сарадњу с једне, а ограничава продор западних идеја у совјетско друштво с друге стране, европски детант показао се као морална и идеолошка замка која је дала ослонац антикомунистичким покретима. Коначан одговор на

27 Чешко, Трофимова, Нагаев, Алексей Кортунов, 369; Чирсков, Нефтвазстрой, 23–24, 67, 90; Чирсков, *Бесценный капитал*, 62; Гайказов, Василий Александрович Динков, 69; Hogselius, *Red Gas*, 196; <https://globalenergymonitor.org/>; (17.01.2024).

28 Gustafson, *The Bridge*, 75–76; Lippert, “European Long-Term Investments in Détente”, 82.

ово питање налази се на трагу тезе Ерика Хобсбаума да је невоља са совјетском привредом започела седамдесетих година њеним укључивањем у светске токове капиталистичке привреде. Тиме су совјетски руководиоци одабрали да искористе приступачне ресурсе капиталистичког тржишта, уместо да се суоче с тешким проблемима реформисања сопственог економског система. Стагнирање привреде била је комбинација совјетских економских недостатака, али и инвазије коју је на социјалистичку економију извршила далеко динамичнија и у свету доминирајућа капиталистичка економија. Из тог разлога може се закључити да је парадокс Хладног рата био у томе да оно што је уништило Совјетски Савез није била конфронтација, већ детант.²⁹

Референце

- Архив Југославије. Савезни завод за друштвено планирање. Фонд 459.
- Архив Југославије. Савезни комитет за енергетику и индустрију. Фонд 575.
- Архив Југославије. Савезни секретаријат за економске односе са иностранством. Фонд 751.
- Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije, 1978–1985*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Bösch, Frank, "Energy Diplomacy: West Germany, the Soviet Union and the Oil Crises of the 1970s". *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, Vol. 39, No. 4 (150), Special Issue: *The Energy Crises of the 1970s: Anticipations and Reactions in the Industrialized World* (2014), 165–185.
- Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas*, edited by Jeronim Perovic. Palgrave MacMillan, 2016.
- Gustafson, Thane. *The Bridge – Natural Gas in a Redivided Europe*. Harvard University Press, 2020.
- Hobsbaum, Erik. *Doba Ekstrema, Istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991*. Beograd: Dereta, 2002.
- Hogselius, Per. *Energy and Geopolitics*. Routledge Taylor&Francis Group, 2019.
- Hogselius, Per. *Red Gas: Russia and the Origins of European Energy Dependence*. Palgrave Macmillan, 2013.
- <https://globalenergymonitor.org/> (17.januar 2023).
- Miršajmer, Džon. *Tragedija politike velikih sila*. Beograd: Udruženje za studije SAD u Srbiji, Čigoja štampa, 2017.
- Perforating the Iron Curtain: European Detente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965–1985*, edited by Poul Villaume, Odd Arne Westad. Museum Tusulanum Press, 2010.

29 Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema, Istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, (Beograd: Dereta, 2002), 192; Lippert, "Economic Diplomacy and East–West Trade", 193–194; Lippert, „European Long-Term Investments in Détente“, 77–78.

- Perovic, Jeronim, Krempin Dunja. "The Key is in Our Hands': Soviet Energy Strategy during Détente and the Global Oil Crises of the 1970s." *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, Vol. 39, No. 4 (150), Special Issue: *The Energy Crises of the 1970s: Anticipations and Reactions in the Industrialized World* (2014), 113–144.
- Schattenberg, Susanne. *Brezhnev: The Making of a Statesman*. Bloomsbury Publishing Plc, 2022.
- The Cambridge History of the Cold War: Volume II-Crises and Detante*, edited by Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westad. Cambridge University Press, 2010.
- The Crisis of Détente in Europe, From Helsinki to Gorbachev, 1975–1985*, edited by Leopoldo Nuti. Routledge, 2009.
- The Long Détente Changing Concepts of Security and Cooperation in Europe, 1950s–1980s*, edited by Oliver Bangeand, Poul Villaume. CEU Press, 2017.
- Yergin, Daniel. *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power*. New York: Simon&Schuster, 1991.
- Zubok, Vladislav M. *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. The University of North Carolina Press Chapel Hill, 2007.
- Александров-Агентов, Андрей М. *Ош Коллоншай го Горбачёва: Восшоминания дшйломаша, советшника А. А. Громько, шомощника Л. И. Брежневаша, Ю. В. Андройова, К. У. Черненко и М. С. Горбачёва*. Москва: Международные отношения, 1994.
- Алексей Коршонов. *Сорашники. Ученики*, под ред. Владимир Н. Чешко, Татьяна Л. Трофимова, Василий Г. Нагаев. Москва: Союз-Дизайн, 2017.
- Гайказов, Михаил Н. *Василий Александрович Динков — шордосшь шазонефшяной державы*. Москва: Недра, 2003.
- Драбкин, Александр С. *„Проекш века“: факшты и домьслы*. Москва: Международные отношения, 1984.
- Јовановић, Андрија, „Америчке санкције Совјетском Савезу и изградња гасовода Уренгој – Помари – Ужгород“, *Шемајкинские чшшения (вшьшуск 2): Вошросы истшории сшран Центральшой и Юшо-Восшочной Евшой в ХШХ–ХХШ вв*, ред. Александр А. Силкин, Москва: Институт славяноведения РАН, Белград: Центр по изучению России и Восточной Европы им. М. Йовановича ФФ БУ, Архив Сербской православной церкви; Русский научный институт, 2023, 363–390.
- Козлов, Иван Д. *Энерешшическое хозяйштво сшран СЭВ: Проблемы, шерсешкшшшш*. Москва: Издательство Наука, 1980.
- Логунов, Евгений В (ред). *Аркшшкнефшешазсшрой: Медвежье, Уреншой, Ямбурш – и далее везде....* Екатеринбург: Независимый институт истории материальной культуры, 2003.
- Митровић, Андреј. *Продор на Балкан: Србија у шлановима Аусшро-Ушарске и Немачке 1908–1918*. Београд: Завод за уцбенике, 2011.
- Нефшшшазсшрой – Истшория и современносшь*, под ред. Владимир Г. Чирсков. Москва: Издательский дом „Регион-пресс Книга“, 2012.

Чирсков, Владимир Г., Нагаев, Василий, Г. *Слово о Борисе Щербине – 100 лет со дня рождения*. Москва: Возрождение, 2019.

Чирсков, Владимир Г. *Бесценный капитал Миннеаполиса СССР (книга I)*. Москва: Возрождение, 2017.

Щербина, Борис Е. *Магистральный трубопроводный транспорт на рубеже 80-х годов*. Москва: Недра, 1982.

Andrija Jovanović, Junior Research Assistant

Institute of European Studies,

Belgrade, Serbia

andrjkov@gmail.com

DÉTENTE AND THE SOVIET GAS INDUSTRY

The energy cooperation between the Soviet Union and Western European countries represented the fastest-growing area of economic collaboration between the two Cold War adversaries. As such, it often preceded, intertwined with, and influenced the pace of political responses, forming the basis for the European detente process. The economic rationale behind this collaboration was straightforward: Western Europe needed secure and affordable energy sources for economic development, while the Soviet Union required foreign currency and Western technology to stabilize its economy and sustain growth. Natural gas emerged as a natural link between the two sides. Established on such solid economic foundations, cooperation in the field of natural gas became the arena where the political aspirations of both sides intersected, making it a catalyst for detente and overcoming Cold War tensions in Europe.

Keywords: detente, energy cooperation, gas industry, Soviet Union, Western Europe, Yugoslavia